

7. Varypaiev O.M. (2018) Potreba v yizhi yak vitalna: fiziologichni ta sotsialni aspekty problematyky holodu // *Totalitarne suspilstvo yak zahroza rozvytku demokratychnoi derzhavy: Vseukrainska naukovo-praktychna konferentsiia, 18 zhovtnia 2018 r.* Khark. derzh. un-t kharchuvannia ta torhivli. – Kh. : KhDUKhT, 2018. – S. 74–76.

8. Glauben, T.; Svanidze, M.; Götz, L.; Prehn, S.; Jaghdani, T.J.; Đurić, I.; Kuhn, L. (2022) The War in Ukraine, Agricultural Trade and Risks to Global Food Security. *Intereconomics* 2022, 57, 157–163.

9. Varypaiev, O. M. (2016). Rozvytok ta holovni doktryny filosofii yizhi v antychnosti. *Ekonomichna stratehiia i perspektyvy rozvytku sfery torhivli ta posluh*, (1), 223-231.

10. Kornilova, V. V. and Kornilova, N. V. (2018), “The modern trends of gastronomic tourism development”, *Efektivna ekonomika*, [Online], vol. 2, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6112>

11. Kostyria, I. O., & Biletska, O. O. (2021). Hastronomichniy turizm yak instrument kulturnoho brendynhu Ukrainy. *Pytannia kulturolohii*, (38), 301–313.

УДК 94(477)"1945/1991":930.2

Гончарова Ольга Сергіївна,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8697-3211>

**СПОГАДИ ГЕНРІХА АЛТУНЯНА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ
МЕТОДІВ БОРОТЬБИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ З ІНАКОДУМСТВОМ
В УРСР 1960-х – 1980-х РОКІВ**

Olha Honcharova

Associate Professor of the Department of history of Ukraine
Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

MEMOIRS OF HENRIKH ALTUNYAN AS A SOURCE OF RESEARCH METHODS OF THE SOVIET SYSTEM'S FIGHT WITH DISSENT IN THE USSR IN THE 1960s - 1980s

Анотація. У статті піддано аналізу спогади одного з відомих українських дисидентів 1960-х – 1980-х років Генріха Ованесовича Алтуняна з метою виявлення їх інформаційного потенціалу та можливості використання у якості джерела для дослідження методів боротьби радянської системи з інакодумством в УРСР. Встановлено, що в них знайшли відображення майже всі форми і засоби судового та позасудового переслідування інакомислячих: нагляд, звільнення з роботи самого дисидента та звільнення чи переведення на нижчу посаду рідних, неодноразові обшуки працівниками каральних органів в будинку, незаконний арешт, намагання використати проти його однодумців каральної психіатрії. Виходячи з цього можна з впевненістю стверджувати, що спогади Георгія Ованесовича Алтуняна є досить цінним джерелом при вивченні методів боротьби системи проти українського дисидентського руху.

Ключові слова: дисидентський рух, інакодумство, історичне джерело, спогади, судові та позасудові методи переслідування.

Abstract. The article analyzes the memoirs of one of the famous Ukrainian dissidents of the 1960s - 1980s, Henrikh Hovhannesovich Altunyan, with the aim of identifying their informational potential and the possibility of using them as a source for researching the methods of the Soviet system's fight against dissent in the Ukrainian SSR. It was found that almost all forms and means of judicial and extrajudicial persecution of dissidents were reflected in them: surveillance, dismissal of the dissident himself from his job and dismissal or transfer to a lower position of his relatives, repeated searches of the house by employees of the penal authorities, illegal arrest, attempts to use it against his associates penal psychiatry. Based on this, it can be confidently stated that the memoirs of Heorhiy Hovhannesovich Altunyan are a

valuable source for studying the methods of the system's struggle against the Ukrainian dissident movement.

Key words: dissident movement, dissent, historical source, memories, judicial and extrajudicial methods of persecution

Авторитарні режими тримаються на жорсткому силовому тикові, повному контролі засобів масової інформації та цілковитій владі над суспільством. Тож для них найбільшими ворогами стають люди, які вимагають дотримання прав і свобод, які прагнуть створити демократичне громадянське суспільство, що контролюватиме дії влади. Авторитарний режим використовує судові та позасудові репресивні методи, щоб придушити незгодних. Це робить актуальним звернення до історичного досвіду, зокрема до практик боротьби з дисидентським рухом в 1960-х – 1980-х роках. Цінним джерелом при вивченні цього питання слугуює не лише офіційна діловодна документація, а й спогади самих дисидентів, зокрема Генріха Ованесовича Алтуняна.

У статті використані дослідження О. Гончарової [2], Б. Захарова [3], Г. Касьянова [5], в яких аналізується суспільно політична ситуація 1960-х – 1980-х років в УРСР та розвиток дисидентського руху. Репресивні методи радянського режиму, які застосовувалися в боротьбі з дисидентським рухом розглядаються в роботі Т. Ковалевич [6]. Однак дослідники не використовують спогади Генріха Алтуняна у якості джерела інформації як про суспільно-політичні процеси в УРСР брежнєвської доби так і про обмеження системою вільного висловлювання своїх позицій незгодними з пануючою ідеологією.

Виходячи з цього, автором ставиться мета визначити інформаційний потенціал спогадів Генріха Ованесовича Алтуняна у якості джерела для дослідження методів боротьби радянської системи з інакодумством в УРСР 1960-х – 1980-х років.

Виникнення дисидентського руху в Україні у 1960-х – 1980-х роках минулого століття є феноменом, який може зацікавити дослідників у багатьох аспектах. Мислячі особистості, які виростили в епоху «відлиги», більше не могли

сліпо підтримувати партійну лінію. Вони вільно мислили, аналізували ситуацію в державі та виражали свої погляди. Одним із видатних представників правозахисного руху, який поступово відійшов від догматичного розуміння радянської дійсності та приєднався до лав борців за права людини та демократизацію суспільства, був Генріх Алтунян. Пройшовши шлях супротиву системі, він залишив нам ґрунтовні спогади про цей час та про те як система намагалася зломити інакодумство.

Дисидентський рух виник та протримався протягом понад двадцять років завдяки наполегливості та активності інтелігенції, незважаючи на постійний тиск та репресії з боку радянської адміністрації. А для його придушення використовувалися найрізноманітніші методи. У першу чергу, органами державної безпеки, які в Союзі Радянських Соціалістичних Республік відігравали надзвичайно важливу роль у системі влади, здійснювався тотальний контроль за суспільними настроями. Співробітники Комітету державної безпеки (КДБ) постійно стежили за всім. Особи, які критикували владу, негайно потрапляли під увагу та контроль спецслужб. Так у спогадах Генріха Ованесовича досить часто зустрічається згадка про те, що за його діями стежили. Вперше, за його словами, в орбіту уваги спецслужб він потрапив на Харківському вокзалі, куди його запросив В. Пономарьов щоб зустрітися та поспілкуватися з Юлієм Кімом, його дружиною Іриною Якір та її батьком Петром Іоновичем Якіром, які були в Харкові проїздом. Ось як він описує своє перше усвідомлення цього факту: «Для нас це було новиною, і ми, зрозуміло ж, не звернули уваги на те, що спостереження пішло відразу ж і за нами. Однак коли ми приїхали з вокзалу до нашого друга Владика Недобори і, переповнені враженнями від зустрічі, почали розповідати йому про нове знайомство, я ненароком визирнув у вікно і раптом побачив, як з вікна під'їзду, з ризиком для життя, перегнувшись до нашого вікна, якийсь чоловік намагається послухати нашу розмову» [1, с. 28]. І надалі він весь час відчував на собі цей контроль постійно. Однак, незважаючи на це, він разом з товаришами продовжував передруковувати самвидавчу літературу та знайомити з нею інших, щоправда

зневажаючи своєю безпекою. «І хоча ми відчували себе ще новачками в «самвидавчому» русі, однак надмірно наївними все ж не були. – пише Генріх Алтунян у спогадах. – Незабаром ми помітили, що за нами ведеться нагляд. У дворі будинку Пономарьових хтось із нас помітив людей, які рилися в баку для сміття і діставали звідти копіювальний папір відразу після того, як з квартири було винесено відро зі сміттям. Однак серйозно ми до цього не ставилися, нас це, швидше, забавляло» [1, с. 30].

Однією з основних функцій КДБ була профілактика, яка передбачала запобігання можливим загрозам від потенційних противників та усунення передумов, що можуть стати небезпечними для радянського політичного режиму з боку окремих осіб або груп. З цією метою з особами особливо активними провадились «профілактичні» заходи. Профілактичні заходи зазвичай включали у себе попереджувальні «бесіди» з цілями донесення офіційного попередження та впливу на дії та переконання осіб, щоб вони утримувалися від активної антирадянської діяльності [6, с. 425]. Неодноразово на такі бесіди викликали й Генріха Ованесовича. У своїх спогадах він згадує про дві такі розмови: 24 та 28 грудня 1978 року. Він пише про одну з них: «За два роки до «посадки» КДБ провів зі мною так звану «профілактичну бесіду». Був такий указ Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1972 року. Він давав право КДБ викликати людей, підозрюваних в «антирадянщині», і вести з ними «рятувальні» бесіди. Але при цьому людей не стільки наставляли на правдивий шлях, яким він представляється КДБ, а, швидше, попереджали і прямо залякували арештом, в'язницею» [1, с. 135]. Обидві «профілактичні» розмови він детально записав та через самвидав їх зміст став відомий на Заході [4, с. 31]. Про те, що відчувала людина під час таких бесід красномовно говорять рядки з його спогадів: «З розмови, що відбулася в кабінеті, для мене стало очевидним, що я сам й підозрював: всі роки на волі я жив в умовах постійного нагляду, перевірки моїх листів, прослуховування телефонних розмов. Вони, кагебісти, знали про мене все, навіть досить особисте, про що не завжди й друзям розповіси. По суті, лізли в ліжку! Це було так гидко і брудно...» [1, с. 136].

КДБ, до функцій якого входило перешкоджання політичній або громадській діяльності конкретної особи, застосовував щодо них позасудові переслідування, що не передбачало заведення на неї кримінальної або адміністративної справи. Дослідники виділяють в них дві форми: відомчі та кримінальні практики. Щодо Генріха Алтуняна застосовували обидва ці види. Відомчі практики передбачали залучення чиновницького та адміністративного апарату який забезпечував звільнення з роботи або переведення на нижчу посаду, відрахування з університету, паплюження у засобах масової інформації. Так, Генріх Ованесович досить добре запам'ятав 9 серпня 1968 р., коли його викликали до начальника училища на бесіду, на якій були присутні майже всі генерали Харківського гарнізону та декілька з Києва: «Вони, генерали, вже знали все: де я був, з ким зустрічався, що робив під час відпустки. Вони хотіли, щоб я розповів це сам. Чотири години допитів та шантажу! Погрожували посадити до в'язниці, вигнати з партії, з армії. Генерал Фещенко, начальник КДБ Харківської області, вмовляв мене у всьому зізнатися, усіх назвати, засудити і від всіх, і від всього відмовитися» [1, с. 31]. А так як він не погодився з вимогами, то невдовзі був звільнений з армії та роботи за статтею 59 пункт «Д» «Дисциплінарного статуту» через «службову невідповідність» та виключений з партії «за антипартійну поведінку, що знайшла прояв у збиранні і пропаганді свідчень демагогічного характеру, тенденційних по відношенню до заходів ЦК КПРС і Радянського уряду» [1, с. 33]. З такою біографією досить важко було влаштуватися на нову роботу. І навіть якщо це вдавалося зробити, то тут же втручались співробітники КДБ. Так, Генріх Ованесович згадував: «А після того, як я був вигнаний з училища, позбавлений звання майора й роботи, я влаштувався інженером дільниці «Оргенергоавтоматики». І менше ніж за місяць до арешту там теж пройшли збори. І той же порядок денний: «Про поведінку тов. Алтуняна». У мене нема сумнівів, як і партзбори на кафедрі, так і ці робітничі збори було організоване КДБ» [1, с. 39]. Невдовзі він дізнався, що аналогічні збори пройшли на всіх підприємствах та в установах де працювали ті, хто підписав листа до Верховної Ради СРСР на захист П. Григоренка і кримських

татар: «КДБ через райкоми і парткоми зобов'язав, щоб у рішеннях зборів обов'язково було вміщено не лише засудження, а й вимога передати матеріали до прокуратури. Нас, таким чином, хотіли віддати під суд за вимогою розгніваних колег. Як тут не пригадати 1937 рік, коли багаточисельні збори вимагали смерті «ворогам народу»» [1, с. 41]. Не гребували й цинічними методами, поширюючи відомчі методи покарання інакодумців і на членів їх родини. Зокрема, бажаючи вплинути на Г. Алтуняна, такі дії застосували по відношенню до його батька та дружини: «Ще до мого арешту, коли мене тільки не виключили з партії, моєму батькові відразу запропонували піти з роботи. В той час він був проректором медичного інституту з господарчої частини. Багато років пропрацював там... Дружина моя в себе на роботі була членом профспілкового комітету – її відразу ж вигнали звідти» [1, с. 113–114].

Серед кримінальних практик які застосовувалися до Алтуняна, він називає погрози, побиття та часті обшуки, один з яких відбувся 11 липня 1969 року: «Зайшла до квартири велика бригада, чотири чоловіки та ще поняті, наші сусіди. Почали проводити обшук, рилися довго, відбирали всі записи, все надруковане на машинці, магнітофонні плівки: пісні Галіча, Кіма, Висоцького... Це був уже не перший обшук у нас... Мене й моїх друзів вже не раз допитували як свідків у справі, відкритій в обласній прокуратурі після серпня 1968 року по факту поширення наклепів (ст. 187 УК УРСР). Тому я не здивувався ні обшуку, ні виклику на допит» [1, с. 34]. Однак цього разу все пішло зовсім по іншому: «Дома я був один, понятих, як тільки обшук закінчили, теж відправили. Тому ніхто не бачив, як мене грубо схопили і виштовхали з квартири. На сходах штовхнули так, що я ледве втримався на ногах, потрапивши прямо в обійми ще одного кагебіста, а він мене ще й вдарив для наведення страху. Потім я подав прокурору скаргу, однак і мої кривдники написали зустрічну скаргу – немов би, це я напав на них чотирьох, які ввічливо попросили мене прослідувати за ними...» [1, с. 34–35]. До кримінальних практик слід віднести і систематичне використання психіатрії з метою ізоляції дисидентів. Сам Г. Алтунян не піддавався таким заходам, однак його друзі та однодумці стали жертвами цих методів. Зокрема у

спогадах він приділив увагу тому, як до психіатричної лікарні було відправлено Леоніда Плюща: «Психіатрична експертиза в Києві визнала Леоніда Плюща здоровою людиною, однак КДБ це не влаштувало. Леоніда повезли до Москви, і там сумновідомий інститут ім. Сербського швидко визнав його хворим, а Київський суд визначив місце перебування – Дніпропетровська спеціальна психіатрична лікарня. Це було особливе варварство! У лікарнях такого типу на найжорстокішому режимі утримують маніяків-убивць, ті, хто вижив з розуму й дуже небезпечних людей. І Льоня Плющ – спокійна, доброзичлива, сором'язлива людина – змушений був знаходитися серед них! І хіба він один? Все робилося для того, щоб зламати дух людини. Там, в лікарні, Леонід піддавався нелюдським тортурам-уколам, після яких він криком кричав від болю і майже втрачав свідомість» [1, с. 74–75].

На покарання інакодумців та залякування суспільства було спрямоване й кримінальне їх переслідування. Притягали до відповідальності їх за статтями 62 і 187 Кримінального кодексу УРСР. За статтею 62 злочин визначалася «агітація або пропаганда, проваджена з метою підриву чи ослаблення радянської влади або вчинення окремих особливо небезпечних державних злочинів, поширювання з тією ж метою наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а так само розповсюдження або виготовлення чи зберігання з тією ж метою в письмовій, друкованій чи в іншій формі творів такого ж змісту». За такий злочин могли засудити на термін від шести місяців до семи років і з засланням на строк від двох до п'яти років. До десяти років позбавлення волі та ще й п'ять років заслання можна було отримати у разі, якщо антирадянська агітація і пропаганда велася на кошти чи матеріальні цінності, одержані від іноземців. «Систематичне поширювання в усній формі завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а так само виготовлення або розповсюдження в письмовій, друкованій або іншій формі творів такого ж змісту» (ч. 1), «Глум над державним гербом або прапором» (ч. 2), «Організація або активна участь в групових діях, що порушують громадський порядок» (ч. 3), «Порушення порядку організації і проведення

зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій» (ч. 4) каралися за статтею 187 КК УРСР. Ці дії могли привести до ув'язнення або т. зв. виправні роботи в межах трьох років. Застосовували до «політичних» ще й статті 188 («Опір представнику влади або представнику громадськості, який охороняє громадський порядок») та 183 («Злісна непокора вимогам адміністрації виправно-трудової установи») [5, с. 114]. Генріх Ованесович Алтунян був засуджений двічі. Перший раз, 26 листопада 1969 року, за статтею 187 частина 1 Кримінального кодексу УРСР до 3 років таборів загального режиму [1, с. 276]. Вдруге, за статтею 62, частина 1 КК УРСР був засуджений до семи років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму з наступним проживанням на поселенні на п'ять років [1, с. 293]. Як завжди, репресії лише стимулювали еволюцію поглядів дисидентів та розширювали коло противників політичного режиму. Свідченням цього може слугувати, що в Харкові протягом 1960-х – 1980-х років зафіксовано 4 процеси над учасниками національного руху, 7 – над активістами руху за вільний виїзд з СРСР, 7 – над учасниками правозахисного руху, 5 – над учасниками релігійних рухів [3, с. 40]

Отже, на спогади Георгія Ованесовича Алтуняна є досить цінним джерелом методів боротьби системи проти українського дисидентського руху. В них знайшли відображення майже всі форми і засоби судового та позасудового переслідування інакомислячих: нагляд, звільнення з роботи самого дисидента та звільнення чи переведення на нижчу посаду рідних, неодноразові обшуки працівниками каральних органів в будинку, незаконний арешт, намагання використати проти його однодумців каральної психіатрії. Попри все, йому вдалося витримати брутальні репресивні методи, які здійснювала радянська система щодо дисидентів.

Література:

1. Алтунян Г. О. (2000). Цена свободы: Воспоминания диссидента / Худож.-оформитель И. В.Осипов. Харьков: «Фолио», Радиокомпания «Радио+». 350 с.

2. Гончарова О. С. (2017). Історія України новітнього часу: Навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків: Антиква. 332 с.
3. Захаров Б. (2003). Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987). Харків: Фоліо. 144 с.
4. Карасик С. (2006). Алтунян Генріх Ованесович. *Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Частина 1.* Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини». С. 30–32. URL: <http://surl.li/rhfou>
5. Касьянов Г. (1995). Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. К.: Либідь. 224 с.
6. Ковалевич Т. (2019–2021). Засоби тиску на український дисидентський рух та його дискредитацію з боку КДБ. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск.* С. 423–435.

References:

1. Altunian H. O. Tsena svobody: Vospomynanyia dyssydenta / Khudozh.-oformytel Y. V.Osyrov. Kharkov: «Folyo», Radyokompanyia «Radyo+», 2000. 350 s.
2. Honcharova O. S. (2017). Istoriia Ukrainy novitnoho chasu: Navchalno-metodychnyi posibnyk dlia studentiv istorychnoho fakultetu. Kharkiv: Antykva. 332 s.
3. Zakharov B. (2003). Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956-1987). Kharkiv: Folio. 144 s.
4. Karasyk S. (2006). Altunian Henrikh Ovanesovych. Mizhnarodnyi biografichniy slovnyk dysyidentiv krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy y kolyshnoho SRSR. T. 1. Ukraina. Chastyna 1. Kharkiv: Kharkivska pravozakhysna hrupa; «Prava liudyny». S. 30–32. URL: <http://surl.li/rhfou>
5. Kasianov H. (1995). Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960-80-kh rokiv. K.: Lybid. 224 s.

6. Kovalevych T. (2019–2021). Zasoby tysku na ukraïnskyi dysydentskyi rukh ta yoho dyskredytatsiiu z boku KDB. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna. Spetsvypusk. S. 423–435.

УДК 392.8:641.56](=161.2)

Наталія Григорівна Грабар,

доктор наук із соціальних комунікацій, професор кафедри ЮНЕСКО
«Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін,

Державний біотехнологічний університет.

orcid.org/0000-0002-5120-0382

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ УКРАЇНСЬКІ ТРАДИЦІЇ СПОЖИВАННЯ ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ

Natalia Grabar

Doctor of Science in Social Communications,
Professor of the UNESCO Chair in Philosophy of Human Communication and Social
Sciences and Humanities, State Biotechnology University

HISTORICAL AND CULTURAL UKRAINIAN TRADITIONS OF FOOD CONSUMPTION

Анотація. У статті зазначено про появу на наших просторах деяких сільсько-господарських культур та звичаїв, пов'язаних з приготуванням із них різноманітних страв. Наведено історичні факти українських культурно-побутових традицій споживання продуктів харчування в різних регіонах України. Наголошено на особливостях менталітету Українського народу, що формувався під впливом складних історичних обставин.

Ключові слова: українські традиції, менталітет, споживання продуктів харчування.

Abstract. The statistics indicate the appearance in our open spaces of various agricultural-state cultures and compounds associated with the preparation of various